

Історія

УДК 94(495:367:398)"04/08"(093)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.16916941>**Аварсько-слов'янські відносини у візантійських джерелах****Вітенко Микола Дмитрович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8486-4073>

Прийнято: 07.08.2025 | Опубліковано: 21.08.2025

***Анотація.** Ранньосередньовічна історія Європи, зокрема процеси етногенезу та державотворення слов'ян, залишається однією з найменш досліджених сторінок минулого через обмежену кількість історичних джерел. Стаття присвячена аналізу аварсько-слов'янських відносин, які відіграли ключову роль у формуванні слов'янських спільнот та появі перших слов'янських держав, зокрема «Держави Само». Взаємини слов'ян з аварами були багатогранними – від ворожнечі до союзництва – і суттєво впливали на політичну карту тогочасної Європи, включаючи Візантію та Франкське королівство. Аварський каганат став каталізатором великого розселення слов'ян, що змінило етнічний і політичний ландшафт регіону.*

Основна увага у статті приділяється візантійським писемним джерелам V–VIII ст., які є головним джерелом інформації про аварсько-слов'янські відносини, оскільки ні авари, ні слов'яни не мали власної писемності в цей період. До таких джерел належать хроніки, трактати,

життя святих, зокрема праці Пріска Панійського, Іоана Малали, Прокопія Кесарійського, Менандра Протектора, Іоана Ефеського, Феофілакта Сімокатти, Феофана Сповідника та інших. Ці тексти, часто збережені у фрагментах чи компіляціях, містять відомості про війни, дипломатичні переговори, військові союзи та побут аварів і слов'ян. Однак більшість цих джерел не перекладено українською мовою, а використання російськомовних перекладів обмежене через сучасні реалії, що спонукає до пошуку якісніших перекладів європейськими мовами.

Стаття детально розглядає основні колекції візантійських текстів, що дійшли до нас, зокрема «Codex Baroccianus», «Fragmenta historicorum Graecorum», «Грецька патрологія», «Бібліотека Теубнеріана», «Львівська книжкова серія» та «Середньовічна бібліотека Дамбартон-Оукс». Ці видання, створені у XVI–XX ст., містять тексти грецькою, латиною, а подекуди англійською мовами, часто з коментарями та предметними покажчиками. Автор звертає увагу на проблеми якості перекладів, зокрема у серії «Грецька патрологія», де через поспіх у підготовці трапляються помилки та перекручення фактів. Водночас сучасні технології, такі як оцифрування джерел та використання ШІ-програм («Імака», «Еней», DeepL Translate), відкривають нові можливості для перекладу та аналізу текстів, хоча й мають обмеження, пов'язані з якістю сканування чи вартістю доступу.

Ключові слова: ранньосередньовічна Європа, аварсько-слов'янські відносини, етногенез слов'ян, державотворення, Аварський каганат, Держава Само, візантійські джерела, писемні пам'ятки, цифрові гуманітарні науки, ШІ-переклади.

Avar-Slavic Relations in Byzantine Sources

Mykola Vitenko,

PhD in History, Associate Professor at the Department of History of Central and Eastern Europe and Special Branches of Historical Science, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-8486-4073>

Abstract. *The early medieval history of Europe, particularly the processes of Slavic ethnogenesis and state formation, remains one of the least explored pages of the past due to the scarcity of historical sources. This article analyzes Avar-Slavic relations, which played a pivotal role in shaping Slavic communities and the emergence of the first Slavic states, notably the "State of Samo." The interactions between the Slavs and the Avars were multifaceted, ranging from enmity to alliance, and significantly influenced the political map of contemporary Europe, including Byzantium and the Frankish Kingdom. The Avar Khaganate served as a catalyst for the widespread migration of Slavs, which transformed the ethnic and political landscape of the region.*

The article primarily focuses on Byzantine written sources from the 5th to 8th centuries, which are the main source of information on Avar-Slavic relations, as neither the Avars nor the Slavs had their own written traditions during this period. These sources include chronicles, treatises, and hagiographies, such as the works of Priscus of Panium, John Malalas, Procopius of Caesarea, Menander Protector, John of Ephesus, Theophylact Simocatta, Theophanes the Confessor, and others. These texts, often preserved in fragments or compilations, contain information about wars, diplomatic negotiations, military alliances, and the daily life of the Avars and Slavs. However, most of these sources have not been translated into Ukrainian, and the use

of Russian translations is limited due to contemporary circumstances, necessitating the search for higher-quality translations in European languages.

The article thoroughly examines the major collections of Byzantine texts that have survived, including the Codex Baroccianus, Fragmenta Historicorum Graecorum, Greek Patrology, Bibliotheca Teubneriana, Loeb Classical Library, and Dumbarton Oaks Medieval Library. These editions, produced between the 16th and 20th centuries, contain texts in Greek, Latin, and occasionally English, often accompanied by commentaries and subject indexes. The author draws attention to issues with translation quality, particularly in the Greek Patrology series, where errors and factual distortions occasionally arise due to rushed preparation. Meanwhile, modern technologies, such as source digitization and AI-based tools (Ithaca, Aeneas, DeepL Translate), offer new opportunities for translation and text analysis, despite limitations related to scanning quality or access costs.

Keywords: *early medieval Europe, Avar-Slavic relations, Slavic ethnogenesis, state formation, Avar Khaganate, State of Samo, Byzantine sources, written records, digital humanities, AI translations.*

Постановка проблеми. Ранньосередньовічна історія Європи була і залишається цікавим і маловивченим періодом нашого минулого. Однією із причин маловивченості є порівняно невелике коло історичних джерел, що розкривають процеси етногенезу та державотворення. Мала кількість джерел породжує порівняно малу кількість їхніх наукових інтерпретацій.

Однак, сьогодні ми переживаємо доволі складний і захоплюючий процес відходу від оцінок і концепцій сформульованих в радянських час, ознайомлення зі здобутками історичних наук європейських та північноамериканських історичних шкіл. Нові технології – як можливість вільного доступу та користування до багатьох раніше маловідомих, а зараз оцифрованих джерел, розміщених на сторінках провідних бібліотек Європи і

світу – створюють передумови для нових досліджень з історії слов'янського етногенезу та державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень у яких вивчаються візантійські джерела з історії аварсько-слов'янських відносин в останні десятиліття можемо виокремити праці українських дослідників М. Брайчевського [3, 4], О. Приходнюка [17, 18], О. Жданович [8-10]. Їх насамперед цікавили згадки у візантійських пам'ятках про слов'ян, антів та склавинів, аварсько-слов'янські відносини. Безпосередньо про історію Аварського каганату з українських вчених писала О. Жданович. Більш широко про взаємини кочовиків і слов'ян і аналіз цих стосунків у працях візантійських авторів писали О. Комар [12, 13], В. Бодрухін та В. Чукаєва [2], в контексті етногенезу слов'ян – В. Петров [15, 16], В. Баран [1], П. Толочко [6, 7], Л. Залізняк [11] та Є. Синиця [19].

Важливими для розуміння проблеми є праця колективу дослідників під керівництвом Л. Войтовича з історії Візантії [5], а також перекладена на українську мову робота сербського вченого Г. Острогорського з цікавим аналізом візантійських історичних пам'яток [14].

Активно вивчалася дана проблематика й іноземними авторами. На сьогодні сформувалися кілька груп дослідників у Великобританії, Франції, США, Словаччині, Угорщині та інших країнах. Серед британських вчених виділяються Д. Статакопулос [60] та П. Стефенсон [61]. Серед американських істориків даної проблеми виділяються Р. Браунінг [28], Г. Тімоті [67], У. Тредголд [68], а також американський дослідник румунського походження Ф. Курта [32, 33]. Із французьких варто згадати Л. Брейє [53] та Л. Драпейрона [54]. Угорські вчені послідовно намагаються продемонструвати витоки власного народу від гунів та аварів. Яскравим представниками цих поглядів є Е. Гарам [41], Ч. Балінт [25], С. Шадецький-Кардош [62] та інші. Із актуальних

робіт словацьких істориків цікавою є монографія Й. Жабойніка присвячена аварсько-слов'янським стосункам [49].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Важливим елементом етногенезу слов'ян були їхні взаємини із аварами. Ці взаємини були різними – від відверто антагоністичних, ворожих і до союзницьких і суттєво впливали на історію Візантії, Франкського королівства. Аварський каганат був причиною великого розселення слов'ян, і появи першої слов'янської держави – «Держави Само». На сьогодні ми вже далекі від оцінок аварів-«обрів» у дусі Нестора-літописця, але наскільки ми наблизилися до об'єктивного вивчення історії аварсько-слов'янських відносин? Ця стаття аналізує історичні джерела, що висвітлюють ці відносини, а також пропонує потенційні методи розширення роботи із історичними джерелами.

Мета статті полягає в дослідженні аварсько-слов'янських відносин у ранньосередньовічній Європі (V–VIII ст.) через аналіз візантійських писемних джерел у контексті слов'янського етногенезу та державотворення, пошук найбільш повних версій історичних джерел з даної проблеми.

Завдання статті:

1. Через призму візантійських джерел (хронік, трактатів, житій святих) дослідити, як аварсько-слов'янські відносини, включаючи ворожнечу, союзництво та їхній вплив на політичний і етнічний ландшафт, представлені в текстах Пріска Панійського, Іоана Малали, Прокопія Кесарійського та інших.

2. З'ясувати зв'язок між цими джерелами та сучасними можливостями їх аналізу, зокрема через оцифрування та використання ІІІ-програм, оцінити проблеми якості перекладів і перспективи їхнього вдосконалення для поглиблення знань про ранньосередньовічну Європу.

Виклад основного матеріалу дослідження. **Вирішуючи перше поставлене завдання зазначимо,** що вивчення минулого ґрунтується на джерелах, і як правило – писемних. І тут з аварсько-слов'янськими

відносинами є проблема. На момент їх формування – V – VIII ст. – ані в аварів, ані у слов'ян не було власної писемності, а тому не було і власних писемних пам'яток, які б розкривали хоча б основні етапи цих взаємин. Тому основними писемними джерелами з історії аварсько-слов'янських взаємин є переважно візантійські хроніки, трактати, життя святих тощо. На жаль, на сьогодні більшість із цих джерел не перекладені на українську мову, і цілком вірно обмеження на користування російськомовними перекладами, спонукає до пошуку більш повних, а можливо і точніших, перекладів європейськими мовами.

У даній публікації ми спробуємо зосередитися на тому, які візантійські пам'ятки, що висвітлюють аварсько-слов'янські відносини, уціліли до нашого часу та чи наявні їхні оцифровані версії, чи можна працювати із ними, перекладати на українську мову.

Майже усі джерела візантійського походження дійшли до нас завдяки венеційським колекціям на зразок зібраної Франческо Бароцці – «Codex Barossianus». Дані колекції сформувалися у середині XVI ст., коли із Константинополя, що зазнавав тиску турків-османів різними шляхами вивозили цілі книгозбірні. Книги із цих колекцій пізніше було викуплено Оксфордським, Сорбонським, Падуанським та іншими університетами. У XIX ст. ці пам'ятки було надруковано порівняно невеликими тиражами, переважно у двомовних варіантах – латинською та грецькою мовами і додано коментарі, іноді предметні покажчики. Як правило вони видавалися у певних серіях чи збірниках. Найвідомішими такими серіями були «Фрагменти грецьких істориків» («Fragmenta historiorum Graecorum») упорядковані Карлом та Теодором Мюллерами і Віктором Ланглуа у Парижі у 5 томах (1841 – 1884 pp.) [40]. Значна частина праць візантійських авторів, де згадуються слов'яни й авари, про які йтиметься далі, надрукована саме у цій серії. У 1923 – 1958 pp. німецький лінгвіст Фелікс Якобі перевидав дану серію у Берліні [36]. У 1960-

х рр. було здійснено її репринтне перевидання. З 1998 р. і до сьогодні тривають роботи із продовження цієї серії [34]. Зараз відбуваються тематичні випуски присвячені наприклад, назвам окремих народів у грецьких і римських авторів, назвам річок і міст, міському побуту тощо.

У 1857 – 1866 рр. у паризькому видавництві Ж.-П. Міня було надруковано 161 том серія «Грецька патрологія» («*Patrologiae cursus completus, series graeca*»). Серед них особливу увагу привертають праці Іоана Золотоустого, Кирила Александрійського, Іоана Дамаскіна, Максима Сповідника, Константина Багрянородного та багатьох інших [47]. Щоправда «Грецька патрологія» готувалася до друку з певним поспіхом. До роботи над нею залучалося багато науковців і окремі із них були не надто добросовісними, допускали помилки, перекручення фактів тощо. І ці вади також потрібно враховувати, як і те що саме із цього видання окремі праці візантійських авторів перекладалися на російську мову і донедавна були чи не єдиним джерелом для вітчизняних істориків.

Надзвичайно об'ємною виявилася колекція видань «Бібліотека Теубнеріана» («*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*»), що виходила з 1849 р. у Німеччині [26]. Однак, серед них доволі мала частина стосується політичної історії Візантії, а більшість – це візантійські художні та релігійні тексти [27].

Однією з останніх серій, що вміщує праці візантійських авторів, є «Льобівська книжкова серія» («*Loeb Classical Library*»). Вона з 1912 р. друкується видавництвом Гарвардського університету. На сьогодні видано понад 560 томів. Найцікавішими з них для нас є праці Прокопія Кесарійського, Константина Багрянородного та багатьох інших. Певним недоліком є вартість доступу до електронної версії видання – 160 євро [52]. Проте вагомими є переваги доступу як до самих текстів серії, так і до наукових коментарів, критики тощо. На жаль, практично відсутні візантійські пам'ятки серед

«Оксфордських класичних текстів» («*Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis*»). Так само лише давньогрецькі та римські тексти включені у Колекцію французьких університетів («*La Collection des Universités de France : “Les Budés”*»), що були написані до V ст. включно [50]. Невелика частина з візантійських хронік опублікована в серії «Середньовічна бібліотека Дамбартон-Оукс» («*Dumbarton Oaks Medieval Library*»). Серед них виділялися праці Максима Сповідника, Лаоніка Халконділа та інших [50]. Тексти джерел у цих серіях подаються грецькою, латиною та англійською мовами.

Авари вперше згадуються в візантійських авторів у другій половині V ст. З різних причин до нас дійшли лише копії чи фрагменти їхніх творів, іноді як частина компіляцій пізніших переписувачів. Про аварів зокрема писав у «Готській історії» пізньоримський (візантійський) дипломат, історик Пріск Панійський (410 – 471 pp.). На жаль, його праця дійшла до нас у фрагментах, що включалися у різні хрестоматії та збірники. Однак, у «Хрестоматії з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя)» фрагмент зі згадкою про аварів упущено, натомість наводиться лише опис мандрівки Пріска до вождя гунів Аттіли [20, с. 9-11]. Характерно, що текст перекладено із російськомовного перекладу Г. Дестуніса зробленого у 1861 р. із французького видання «*Fragmenta historiorum Graecorum*» упорядкованим К. Мюллером у 1841 р. [38, р. 69-110]. В останньому тексті наведено грецькою та латинською мовами. Зокрема у цьому виданні згадано про аварів (Αὐάρεις), що вигнали племена сарагурів, урогів та оногурів із місця постійного проживання. Представники цих племен звернулися до властей Східної Римської імперії про можливу допомогу [39, р. 104].

Характерно, що після цієї згадки авари на майже століття зникають із візантійських писемних джерел, щоб знову з'явитися вже у «Хронографії» («Всесвітній історії») Іоана Малали (491 – 578 pp.). Але при цьому у 18 книзі цієї праці Іоан Малала описував напад аварів зі слов'янами у 558 р. на Фракію

і посольство аварів до Константинополя, але називав їх гунами [20, с. 17]. Хоча в іншому місці писав про цей народ – «авари» («Avares» – у виданні Л. Діндорфа) [45, р. 587]. Більша частина твору Малали висвітлює античні часи, наприклад Троянську війну. Лише 13-18 книги описують безпосередньо історію Візантію і лише у 18 книзі йдеться безпосередньо про слов'ян та аварів. Дане видання у Х ст. було в Болгарії перекладене на слов'янську мову і згодом поширене в Київській Русі. Повний текст того перекладу до наших днів не зберігся. Праця Малали (зокрема її 5-а книга) виступала одним із джерел «Повісті минулих літ», але при цьому вона описувала події до 563 р., тобто фактично до моменту появи на карті Європи Аварського каганату. Твір І. Малали був предметом вивчення багатьох істориків у ХІХ ст. Він кілька разів перевидавався. Зокрема, його також включено до 97 тому багатотомної серії «Грецька патрологія» («Patrologiae cursus completus, series graeca»), що видавав у Парижі Ж.-П. Мінь [69].

Докладні відомості про антів та склавинів наводив у своїх працях «Історія війн Юстиніана» та «Таємна історія» Прокопій Кесарійський (500 – 565 рр.). Він детально описував слов'янських найманців на візантійській військовій службі, надзвичайно позитивно оцінював діяльність стратиґа Хільбудія, слов'янина, що майже 4 роки успішно захищав кордони Візантії по Дунаю від набігів антів, склавинів та протоболгарів. Прокопій наводив численні факти жорстокості слов'ян, аналізував їхні військові навички захоплювати міста, особливо під час успішної для них кампанії 550 – 551 рр., коли вони завдали низки поразок ромеям і спустошили значну частину Балканського півострова [59]. Цей відомий візантійський діяч, у своїх тестах не розрізняв гунів, аварів, протоболгар, іноді плував слов'ян із готами чи гетами. Його більше цікавили успіхи Візантії у боротьбі за відновлення Римської імперії, зокрема війни з готами, вандалами, персами.

Лише невелику згадку про аварів подавав у своєму творі «Про царювання Юстиніана» візантійський історик, юрист та поет Агафій Міринейський, або Агафій Схоластик (536 – 582 рр.). Він позиціонував себе продовжувачем праць Прокопія Кесарійського, детально описував походи візантійського війська під керівництвом Нарсеса проти готів, вандалів, персів, франків. Агафій кілька разів описував бої між ромеями та слов'янами, згадав слов'янина Сваруну на візантійській військовій службі і лише один раз згадав про аварів, відзначивши, що вони як і тюрки носять «не розчесане, запущене або некрасиво заплетене волосся» [24].

Візантійський історик та юрист Менандр Протектор (524 – 602 рр.) у своїй «Історії» описав взаємини Візантії зі слов'янами та Аварським каганатом у 558 – 582 р. Менандру було відомо про побут, традиції аварів та слов'ян. Він детально описав переговори між візантійським імператором Тіверієм та аварським каганом Баяном, спустошення слов'янами провінцій на півночі Балкан, візантійсько-аварський військовий союз у 578 – 582 рр. спрямований проти слов'ян, а також про жорстокі бої між аварами та слов'янами [20, с. 20-21]. Менандр серед іншого згадував про наявність письма у аварів, що пізніше підтвердилося лише нечисленними археологічними знахідками. Хоча повідомлення про численні аварські посольства і укладені візантійсько-аварські угоди фігурують у історичних джерелах багато разів. Цінними є повідомлення Менандра про вбивство аварами антського посла Мезамира, про розорення аварами антських земель, про походи склавинів на Балкани в часи імператора Тіверія а також конфлікт склавинів із аварами і їхні військові союзи [56].

Іоан Ефеський (б. 507 – б. 586 рр.) у «Церковній історії» описував не лише «проклятий народ слов'яни», що спустошили «усю Елладу», але і цілу низку розділів 6-ї книги присвятив аварам. Його дивували їхні зачіски, варварські манери поведінки і погрози візантійському імператору. Іоан

Ефеський детально описував жорстокі розправи аварів над мешканцями фракійських міст, руйнування багатьох храмів. Саме з його слів історики знають про захоплення аварами міста Сірмій, і загалом територій у Паннонії, що раніше входили до держави гепідів, про два візантійські посольства до правителя аварів Бояна і спільні аварсько-візантійські дії проти гепідів та лангобардів. Він підкреслював, що порозумітися з Бояном вдалося лише завдяки великій данині аварам. Іоан Ефеський всіляко підкреслював, що «слов'яни навчені краще воювати ніж ромей» [20, с. 18].

Праці Іоана Ефеського в оригіналі були написані сирійською мовою. На жаль, вони дійшли до нас лише у фрагментах [48]. Окремі факти, відомі йому вціліли завдяки компіляції, зробленій Михайлом Сирійцем у XII ст. Саме з них ми дізнаємося про те, що «народ ненависних варварів, яких називають аварами» підпорядкував слов'ян (ймовірно склавинів) «хагану, царю аварів», а також про спільні війни антів і візантійців проти аварів і склавинів [20, с. 39].

Візантійський полководець, а згодом імператор Маврикій (539 – 602 рр.) у 11-12 книгах праці «Стратегікон» повідомляв про побут, суспільний лад, військову справу антів, аварів, персів [55, р. 178]. Сучасником Маврикія був історик і письменник Феофілакт Сімокатта. У своїй «Всесвітній історії» він охарактеризував політичну історію Візантії у 583 – 603 рр., навів унікальні факти про слов'яно-аварські війни із Візантією. Феофілакт першим описав про слов'ян з берегів Балтійського моря, що потрапили у візантійський полон, про похід візантійського стратига Пріска у 596 р. у землі слов'ян і бої з їхнім військом, що очолював вождь на ім'я Ардагаст, про розгром у 602 р. аварами антів [63, 66].

Одна з найбільш драматичних сторінок візантійської історії – облога військом аварів, слов'ян, персів, протоболгар та гепідів Константинополя у 626 р. описана одразу у кількох історичних джерелах. Їй присвячено працю Георгія (Федора, Теодора) Сінкелла «Вибрана хронографія». Сінкелл був у складі

візантійського посольства до кагана аварів. Його уточнення про чисельність ворожого війська, погрози кагана ромеям, про поразку візантійського флоту, а згодом про розгром слов'янських однодревків надзвичайно цінні для науковців [42].

Про події 626 р. йдеться також у анонімній т.зв. «Великодній хроніці» [29, р. 165-182], у поетичних творах Георгія Пісиди «На нашествя варварів і на їхню поразку», «Аварська війна» («Bellum Avaricum») та «Іраклій» [30], а також «Короткій історії» патріарха Никифора [57].

У подальшому авари та слов'яни майже зникають з візантійських джерел та й чисельність цих джерел через політичні, соціальні та релігійні потрясіння (війни з персами, повстання, іконоборчий рух і т.д.) суттєво зменшується. Їх згадують переважно у коротких монастирських хроніках, окремих релігійних текстах. Наприклад, у «Чудесах святого Дмитрія», складених архієпископом Фессалонік Іоаном наприкінці VII ст., вміщено опис п'яти нападів і облог слов'янськими та аварськими військами цього візантійського міста орієнтовно у 584 – 626 рр. У цьому агіографічному творі охарактеризовано аварсько-слов'янські відносини, прагнення кагана аварів воювати чужими руками, використовуючи різноманітну облогову техніку, військові машини. Однак, у ньому відсутнє точне датування, імена кагана, сучасного йому візантійського імператора, а в багатьох місцях наявна апеляція до Божественного провидіння, заступництва святого Дмитрія Солунського. Водночас ця пам'ятка дозволяє усвідомити масштабність описаних подій, привертає увагу до масового переселення слов'ян на Балканський півострів для постійного проживання [51].

Зменшення уваги візантійських авторів до аварської проблематики пов'язане очевидно також зі зменшенням зовнішньополітичної активності Аварського каганату. Після низки його поразок від франків, Держави Само та протоболгар (кутригурів) у 620 – 630-х рр. каганат поринув у внутрішні міжусобиці. Вже до середини VII ст. аварів було витіснено слов'янами та

протоболгарами із Далмації та прилеглих до Дунаю територій де невдовзі виникло Перше Болгарське царство.

Певна інформація про аварів розміщена у праці Феофана Сповідника (759 – 817 рр.) «Хронографія» («Літопис від Діоклетіана до царів Михайла та сина його Феофілакта»), що була повністю надрукована у 1839 – 1841 рр. у Бонні Й. Класеном у серії «Корпус творів з історії Візантії» [44]. Українською мовою «Хронографію» повністю ніколи не перекладали. Окремі фрагменти і т.ч. і ті на яких йдеться про територію розселення слов'ян, їхні взаємини з аварами, протоболгарами як правило перекладалися із російськомовних перекладів. Варто зазначити, що ця праця містить детальні описи зовнішності аварів, їхнього способу життя, культури, релігії, неодноразово підкреслюється, що цей народ є кочовиками, що стилем життя нагадує гунів. «Хронографія» Феофана Сповідника охоплює 284 – 813 рр. Для її написання автор використав втрачені римські джерела, численні місцеві хроніки, частина із них дійшла до нас більш цілісно, оскільки Феофан подавав їх іноді зі скороченнями. Але період з 602 по 813 р. праця Феофана Сповідника залишається при описі багатьох подій чи не єдиним джерелом, оскільки пам'ятки, на основі яких вона написана, на сьогодні втрачені. Особливо це стосується війн Візантії зі слов'янами, аварами, протоболгарами, арабами тощо. Серед іншого, Феофан Сповідник також додає окремі деталі до опису облоги аварами Константинополя у 626 р.

У «Хрестоматії з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя)» за редакцією В. Ярового використано аж два фрагменти «Хронографії» і обидва вони стосуються історії Болгарії. У першому йдеться про вторгнення протоболгар на Балкани, укладення ними союзу із славінією «Сім родів», війни і з Візантією. А в другому йдеться про перемогу болгарського хана Крума над візантійським військом у 811 р. і обставини загибелі імператора Никифора [20, с. 33-35, 48-49]. В аналогічній виданні за

редакцією О. Присяжнюка вміщено лише другий фрагмент і то у скороченому вигляді [21, с. 22-24].

Наступних візантійських авторів – анонімого продовжувача хроніки Феофана Сповідника, Георгія Арматолу, Іоана Скилицю, Лева Диякона, Михайла Атталіату, Константина Манасію, Іоана Зонару, Михайла Пселлу – більше цікавили сучасні їм події, насамперед історії Візантії, і лише дуже фрагментарно вони могли згадати про аварів чи слов'ян, опираючись на праці своїх попередників. Значно більше уваги вони відводили стосункам між Візантією і Першим Болгарським царством, Сербією тощо. Аварський каганат у VIII – початку IX ст. згадується майже виключно у франкських джерелах, що потребує додаткового окремого дослідження.

Відповідаючи на друге поставлене завдання можна стверджувати, що на сучасному етапі в Україні практично відсутній комплексний підхід до вивчення візантійських пам'яток. Поодинокі фрагменти із них використано в двох університетських хрестоматіях, чи наведено у додатках до наукових статей, що друкувалися у різний час в українських наукових виданнях. Але при цьому відсутня певна системність, багато джерел просто випадає із поля зору дослідників. Тому чи не єдиним порятунком у даній ситуації для українських істориків могло б стати залучення вже згаданих вище колекцій видань, що були надруковані у XIX ст. і їх переклад на українську мову із застосуванням сучасних цифрових технологій.

Звертаємо увагу, що на сьогодні появилось ціла низка технічних можливостей для перекладу текстів з латинської та грецької мов на українську. Насамперед – це он-лайн перекладачі Google Перекладач [43] та DeepL Translate [35]. Доволі успішними у питаннях перекладу та атрибуції джерел є програми на основі штучного інтелекту – «Ітака» – для перекладу давньогрецьких текстів [46], а також «Еней» – для перекладу латиномовних джерел [23]. Два останні ресурси мають можливість відновити втрачені чи

спотворені невеликі фрагменти у джерелах [22]. Програми на основі ШІ допомагають уточнити час написання текстів з точністю майже до десятиліття, а також можуть визначити регіон, з якого походив автор джерела.

Однак, результати наших спроб перекладу тексту безпосередньо із електронних версій видання «*Fragmenta historicorum graecorum*» Менандра Протектора чи інших візантійських авторів із видань XIX ст. даними програмами виявилися не зовсім вдалимими через низьку якість сканування та обробки текстового шару.

Значно краще виглядає ситуація із використанням цифрової версії текстів створених професоркою Монікою Берті [37]. Взятий з її ресурсу фрагмент праці Менандра перекладається DeepL Translate на високому рівні. Звичайно він містить окремі огріхи, помітні фахівцям, але доволі точно передає зміст тексту вже українською мовою. Ще одним недоліком такого перекладу є питання вартості перекладу і його об'єму. Безкоштовна версія програми має певні обмеження по кількості знаків (зараз 300 000 символів на місяць). Звичайно можна великий фрагмент тексту дробити на менші і перекладати їх поодиноці, чи на різних Інтернет-браузерах. Але це вимагає більше часу і погіршується якість перекладу, оскільки одні і ті ж слова у різних фрагментах можуть перекладатися по-різному. Не зберігається історія роботи над документами. У платних версіях можна перекладати від 15 до 30 сторінок тексту одночасно і зберігається єдиний стиль перекладу. Але вартість абонентської плати становить від 7,49 до 49,99 євро за 1 місяць.

Зауважимо, що вже згадана професорка Моніка Берті (Monica Bertì – кафедра цифрових гуманітарних наук імені Александра фон Гумбольдта Лейпцигського університету – ФРН), разом із своїми колегами Бріджит Алмас (Bridget Almas – Цифрова бібліотека «Персей» [58] та Цифрова бібліотека «Персеїди» [65] Університету Тафтса – США) та Грегорі Р. Крейном (Gregory R. Crane – Цифрова бібліотека «Персей» Університету Тафтса – США), а також

працівниками Центру елліністичних досліджень Гарвардського університету (Harvard University's The Center for Hellenic Studies – США) здійснюють на сьогодні кілька надзвичайно амбітних проектів із оцифрування джерельної спадщини давньогрецьких, римських та візантійських авторів [31]. Одним із найбільш успішних їхніх проектів є «Серія відкритих фрагментарних текстів Лейпцига (LOFTS)» [64]. Сподіваємося, що їхні напрацювання будуть продовжуватися і використовуватимуться українськими дослідниками.

У даній ситуації виникає завдання на майбутнє здійснювати переклади текстів пов'язаних з історією аварсько-слов'янських відносин і перевірки точності таких перекладів, адже комп'ютерні програми орієнтовані насамперед на класичні варіанти латинської і старогрецької мов, тоді як тексти V – XVIII ст. можуть мати багато запозичень із мов «варварських народів», діалектизмів, регіоналізмів тощо.

На основі проведеного аналізу можна зробити наступні **висновки**: аварсько-слов'янські відносини, відображені у візантійських джерелах V–VIII ст., є ключовим елементом розуміння етногенезу слов'ян та їхнього державотворення. Незважаючи на обмеженість писемних пам'яток через відсутність власної писемності в аварів і слов'ян, візантійські хроніки, трактати та житія святих, зокрема праці Пріска Панійського, Іоана Малали, Прокопія Кесарійського, Менандра Протектора, Феофілакта Сімокатти та інших, надають цінну інформацію про війни, дипломатичні переговори, військові союзи та побут цих народів. Сподіваємося, що комплексний аналіз цих джерел дозволить відійти від застарілих інтерпретацій. Детальне вивчення ключових колекцій джерел (Codex Baroccianus, Fragmenta Historicorum Graecorum, Loeb Classical Library, Dumbarton Oaks Medieval Library), їхній переклад на українську мову в т.ч. за допомогою сучасних технологій перекладу та міждисциплінарних підходів дозволять переосмислити роль Аварського каганату у формуванні слов'янських спільнот і появі перших

слов'янських держав. Поєднання ж традиційного аналізу джерел із цифровими інструментами сприятиме уточненню хронології подій, атрибуції текстів і підвищенню точності історичних реконструкцій. Українські науковці потребують суттєвого збільшення кількості перекладів візантійських пам'яток на українську мову, що дозволить суттєво покращити вивчення історії раннього середньовіччя, візантійських студій, створить можливості для поглиблення знань про слов'янський етногенез і державотворення, сприятиме інтеграції української історичної науки в міжнародний академічний контекст.

Список використаних джерел

1. Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Альтернативи, 1998. 336 с.
2. Бодрухин В. М., Чукаєва В. О. та інші. Пізні кочовики Східноєвропейського степу. Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2002. 186 с.
3. Брайчевський М. Ю. Антська проблема в контексті візантійської історії // *Археологія*. 1991. № 2. С. 122 – 133.
4. Брайчевський М. Ю. Антський період в історії східних слов'ян // *Археологія*. 1952. Т. 7. С. 21 – 42.
5. Войтович Л.В. та ін. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б.Сорочана і Л.В.Войтовича. Львів: Видавництво «Апріорі», 2011. 880 с.
6. Давня історія України [Текст] : в 3 т. / ред. кол. П. П. Толочко [та ін.] ; НАН України, Ін-т археол. К. : Наукова думка, 1997. Т. 3 : Слов'яно-Руська доба / Ю. С. Асєєв [та ін.] ; ред. П. П. Толочко. К., 2000. 695 с. С. 204 – 208.
7. Етнічна історія давньої України / П. П. Толочко [та ін.]; НАН України, Інститут археології. К., 2000. 276 с.
8. Жданович О. Авари у Європі: кочовики в системі візантійської дипломатії раннього Середньовіччя. К.: Темпора, 2019. 80 с.
9. Жданович О. Кочовики Степу і Візантійська імперія у IV–VI ст. (на основі свідчень візантійських авторів) // *Україна в Центрально-Східній Європі* / Ред.

- кол.: В. Смолій (відп. ред.). Вип. 14. К.: Інститут історії України, 2014. С. 13-27.
10. Жданович О. Образ варвара-кочовика у ранньовізантійських грецьких текстах. // *Текст и образ: актуальні проблеми історії мистецтва*. Київ, 2016. С. 30-39.
11. Залізняка Л. Стародавня історія України. К., Темпора, 2012. 542 с.
12. Комар О. Населення степів Північного Причорномор'я V – початку VIII ст. Дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. н. К., 2002. 209 с.
13. Комар О.В. “Кубрат” та “Велика Булгарія”: проблеми джерелознавчого аналізу // *Сходознавство*. 2001. № 13-14. С. 133 – 155.
14. Острогорський Г. Історія Візантії. Львів : Літопис, 2002. 608 с.
15. Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. Київ : Наукова думка, 1972. 214 с.
16. Петров В. Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України в V – VII ст. н. е. // *Археологія*. 1965. Т. 18. С. 3–13.
17. Приходнюк О. Анти і авари // *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян* [Текст] : зб. наук. ст., присвяч. 100-річчю з дня народж. Віктора Платоновича Петрова / НАН України, Ін-т археології ; [редкол.: В. Д. Баран (відп. ред.), Р. В. Терпиловський, Н. С. Абашина]. Київ ; Львів : РАС, 1997. С. 142 – 148.
18. Приходнюк О. Анти та Візантія // *Археологія*. 1991. Т. 2. С. 133 – 141.
19. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. К.: Темпора, 2012. 276 с.
20. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / упоряд. В. І. Яровий, С. М. Мотрук, В. П. Шумило та ін.; за ред. В. І. Ярового. К.: Либідь, 2011. // URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yarovyi_Valerii/Khrestomatiia_z_istorii_zakhidnykh_ta_pivdennykh_slovian_Davnia_doba_Serednovichchia.pdf

21. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя).
Укладач О.М.Присяжнюк. Одеса: Університет Ушинського, 2020. С. 22-24. // URL:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Prysiazhniuk_Oleksii/Khrestomatiia_z_istorii_zakhidnykh_ta_pivdennykh_slovian_doba_Serednovichchia.pdf
22. Цимерман А. III тепер може розшифровувати стародавні мови, спілкування тварин і сигнали рослин. Mpost // URL: <https://mpost.io/uk/ai-can-now-decipher-ancient-languages-animal-communication-and-plant-signals/>
23. Aeneas: Latin Epigraphy // URL: <https://predictingthepast.com/aeneas>
24. Agathiae Myrinaei Historiarum libri V cum versione latina et annotationibus B. Vulcanii. Corpus scriptorum historiae byzantinae: B.G. Niebuhrius graeca recensuit. Accedunt Agathiae Epigrammata. Bonnae, 1828. 1 v. 460 p. // URL: <https://cutt.ly/BrAPI58y>
25. Bálint, Cs. 1995: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai // URL: <https://web.archive.org/web/20080707005811/http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b141/>
26. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana // URL: <https://www.degruyterbrill.com/serial/bt-b/html>
27. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana // URL: <https://cutt.ly/BrAlAFXS>
28. Browning, Robert (1992). The Byzantine Empire. Washington DC: The Catholic University of America Press. 337 p. // URL: <https://archive.org/details/byzantineempire/>
29. Chronicon Paschale 284–628 AD / Translated with introduction and notes (Михайл Whitby та Марі Whitby). 2nd imp. Liverpool University Press, 2007. Vol. 7. p. 165 – 182 // URL: <https://archive.org/details/chronicon-paschale-284-628>
30. Corpus scriptorum historiae byzantinae Georgii Pisidae Expeditio persica, Bellum Avaricum, Heraclias. Bonnae, 1836 // URL:

https://archive.org/details/bub_gb_3kb0KcgMx00C ;

https://books.google.com.ua/books/download/Georgii_Pisidae_Expeditio_Persica_Bellum.pdf?id=CXQTAAAAQAAJ&hl=uk&output=pdf&sig=ACfU3U09teKq9NmtF5uvu723r7_kRQ31Aw

31. Crane G, Babeu A, Shamsian F. GREEK, LATIN AND AUGMENTED INTELLIGENCE: THE OTHER AI. *The Classical Review*. 2025;75(1):7-22. doi:10.1017/S0009840X25000356

32. Curta F. The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region. Cambridge, New York, 2001. 506 p. // URL: <https://archive.org/details/makingofslavshis0000curt>

33. Curta, Florin. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500 – 1250. Cambridge Medieval Textbooks*, 2006. 532 p. // URL: <https://archive.org/details/southeasterneuro0000curt>

34. De Gruyter Brill // URL: <https://brill.com/display/serial/FGH>

35. DeepL Translate – Найточніший у світі перекладач // URL: <https://www.deepl.com/uk/translator>

36. Die Fragmente der griechischen Historiker (FGrHist) / von Felix Jacoby. Berlin, 1923 – 1958 // URL: <https://archive.org/details/diefragmentederg0003unse>

37. Digital Fragmenta Historicorum Graecorum (DFHG) // URL: <https://www.dfhg-project.org/>

38. Fragmenta historicorum graecorum ... auxerunt, notis et prolegomenis illustrarunt, indici plenissimo instruxerunt Car. et Theod. Mulleri. Accedunt marmora parium et rosettanum, hoc cum Letronnii, illud cum C. Mulleri commentariis by Mueller, Karl. Lutetiae: Didot. vol. 4 pp. 69-110. // URL: <https://archive.org/details/fragmentahistori04mueluoft/page/68/mode/2up>

39. Fragmenta historicorum graecorum ... auxerunt, notis et prolegomenis illustrarunt, indici plenissimo instruxerunt Car. et Theod. Mulleri. Accedunt marmora parium et rosettanum, hoc cum Letronnii, illud cum C. Mulleri

- commentariis by Mueller, Karl. Lutetiae: Didot. vol. 4 pp. 104. // URL: <https://archive.org/details/fragmentahistori04mueluoft/page/104/mode/2up>
40. Fragmenta historicorum Graecorum. Collegit, disposuit, notis et prolegomenis illustravit, indicibus instruxit Carolus Müllerus. (Scriptorum graecorum bibliotheca, Bände 34, 37, 40 und 59) (Digitalisat) (Neuauflagen 1875—1885, 1928—1938, Reprint Frankfurt am Main 1975). // URL: <https://archive.org/search?query=creator%3A%22Mueller%2C%20Karl%2C%20Historian%22>
41. Garam E. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6 bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. Budapest, 2001. Taf. 137
42. Georgios Synkellos. The Chronography: A byzantine chronicle of universal history from the Creation / Transl. by W. Adler, P. Tuffin. Oxford: Oxford University Press, 2002. LXXXVIII, 638 p. // URL: https://kupdf.net/download/george-synkellos-the-chronography-of-george-synkellos_58e009a2dc0d60650c8970f2_pdf
43. Google Перекладач // URL: <https://translate.google.com.ua>
44. Ioannes Classenus, ed., Theophanis Chronographia. Bonnae: Weber, 1839-1841 (Corpus scriptorum historiae Byzantinae, 46-47). Bonna, 1828, 1841. Vol. 1. 786 p.; Vol. 2. 748 p. // URL: <https://archive.org/details/corpuscriptorum46niebuoft/mode/2up> ; <https://archive.org/details/corpuscriptorum47niebuoft/mode/2up>
45. Ioannis Malalae Chronographia. Ex recensione Ludovici Dindorfii. Bonnae, 1831. p. 587. // URL: https://archive.org/details/bub_gb_tNUFAAAAQAAJ
46. Ithaca: Ancient Greek Epigraphy // URL: <https://predictingthepast.com/ithaca>
47. Jacques Paul Migne. Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca // URL: <http://graeca.patristica.net/>
48. Johann von Ephesus. Die Kirchengeschichte des Johannes von Ephesus /JM Schönfelder. Munchen, 1862.

- https://books.google.com.ua/books?id=wSMYAAAAAYAAJ&dq=William+Cureton+Ecclesiastical+History&hl=ru&pg=PT439&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
49. Jozef Zábajník. Slovensko a avarský kaganát. Bratislava. Universitatis Comenianae Bratislavensis, 2009, 173 s.
50. La Collection des Universités de France : “Les Budés” // URL: <https://www.lesbelleslettres.com/les-budes> Dumbarton Oaks Medieval Library // URL: <https://www.doaks.org/>
51. Lemerle P. Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. 1. Le texte. Paris, 1979. P. 126-159, 175-185, 213-220. // URL: https://openlibrary.org/books/OL4141816M/Les_plus_anciens_recueils_des_miracles_de_Saint_De%CC%81me%CC%81trius_et_la_pe%CC%81ne%CC%81tration_des_Slaves_dans_les_
52. Loeb Classical Library // URL: <https://www.loebclassics.com/>
53. Louis Bréhier, Vie et mort de Byzance, Paris, Éditions Albin Michel, coll. «Bibliothèque de l'évolution de l'humanité », 2006, 632 p.
54. Ludovic Drapeyron, L'Empereur Héraclius et l'Empire Byzantin au VIIe siècle, Legare Street Press, 2022, 412 p.
55. Maurice's Stratégikon: Handbook of Byzantine Military Strategy / George T. Dennis. University of Pennsylvania Press, 1984. 178 p. // URL: https://books.google.ru/books?id=ihDmbG-BhXsC&pg=PR3&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
56. Menandri Protectoris. Fragmenta // Fragmenta historicorum graecorum ... auxerunt, notis et prolegomenis illustrarunt, indici plenissimo instruxerunt Car. et Theod. Mulleri. Accedunt marmora parium et rosettanum, hoc cum Letronnii, illud cum C. Mulleri commentariis by Mueller, Karl. Lutetiae: Didot. vol. 4 pp. 200-269. // URL:

<https://archive.org/details/fragmentahistori04mueluoft/page/200/mode/2up?q=Menander>

57. Nicephori archiepiscopi Constantinopolitam opuscula historica, ed. C. de Boor. Accedit Ignatii diaconi vita Nicephori ; Lipsiae, 1880. // URL: https://archive.org/details/bub_gb_mr0UAAAAQAAJ

58. Perseus Digital Library Project // URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>

59. Procopii Caesariensis Opera omnia. J. Haury (Hg.), G. Wirth (Hg.). Lipsiae, 1963. Vol. 2. P. 268, 353—354, 357—359, 467—471, 475—477, 481—483, 623—624; Vol. 3. P. 114—115; 964. Vol. 4. P. 132—133 // URL: https://archive.org/details/procopii-caesariensis-opera-omnia-vol-4-buildings_202110/Procopii_Caesariensis_opera_omnia_vol%201%20Wars%20Bks%201-2%20%5BBP%201-2%5D%203-4%20%5BBV%201-2%5D/

60. Stathakopoulos, Dionysios Ch. (2023). A Short History of the Byzantine Empire. Short Histories. London: Bloomsbury Academic. 256 p.

61. Stephenson, Paul, ed. (2010). The Byzantine World. London: Routledge. 640 p.

62. Szádeczky-Kardoss, S. et al. 1978-1980: Az avar történelem forrásai I-IV, *Archaeologiai Értesítő* 105/106/107. // URL: <https://web.archive.org/web/20100110083922/http://hmult2.50webs.com/konyvek1/avtortaa.htm>

63. The History of Theophylact Simocatta An English Translation with Introduction and Notes Michael and Mary Whitby. Oxford, Oxford University Press, 2015. // URL: <https://vdoc.pub/download/the-history-of-theophylact-simocatta-an-english-translation-with-introduction-oxford-university-press-academic-monograph-reprints-7p220rice3j0>

64. The Leipzig Open Fragmentary Texts Series (LOFTS) // URL: <https://dhq.digitalhumanities.org/vol/10/2/000245/000245.html>

65. The Perseids Project // URL: <https://www.perseids.org/>

66. Theophylacti Simocattae Historia. Lipsiae, 1887. P. 52, 226, 230, 232—233, 235—238, 247, 273, 289, 293—294 // URL: <https://archive.org/details/theophylactisim00goog/page/n5/mode/2up>
67. Timothy E. Gregory, A History of Byzantium, 2nd ed. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2010. 455 pp.
68. Treadgold, Warren (1997). A History of the Byzantine State and Society. Stanford, California. 1019 p.
69. ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΑΛΑΛΑ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ. Jacques Paul Migne. Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. T. 97. P. 9-809. // URL: <https://books.google.com.ua/books?id=qjERAAAAYAAJ&hl=uk&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>
http://khazarzar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/John%20Malalas_PG%2097/